

Концепція соціального капіталу нації у розвитку соціально-економічних систем

Постановка проблеми. Упродовж ХХ століття в соціально-економічній науці набувала ваги теза про те, що адекватне розкриття суті складної економічної діяльності неможливе без осмислення впливу соціокультурних цінностей на функціонування і розвиток соціально-економічної системи суспільства. Це сприяло усвідомленню того, що в економічній сфері, як у найважливішій складовій суспільного життя, принциповим чином задіяні різноманітні норми, правила, моральні зобов'язання та інші соціальні навички людини, з яких це життя складається.

Напередодні ХХІ ст. і на зламі століть з'явився і швидко затвердився у наукових публікаціях вираз „соціальний капітал” як дещо відмінне від давно поширених категорій фізичного (матеріально-речового) капіталу і людського капіталу.

Останнім часом спостерігається тенденція до „приватизації” концепції соціального капіталу політологією та соціологією, які беззастережно обрали звужуючий її варіант.

Зокрема, в політології, до соціального капіталу відносять сукупність норм, мереж та організацій, посередництвом яких люди отримують доступ до влади та ресурсів, і через які здійснюється процес формування та прийняття політичних рішень. Під загальною назвою „соціального капіталу” згруповані такі явища, як довіра, правила співробітництва та спільна діяльність за інтересами в різних суспільних групах, які формують громадянське суспільство. Накопичення соціального капіталу

пов'язується здебільшого із розвитком та щільністю горизонтальних добровільних асоціацій (спільнот), громадянських груп, неофіційних мереж місцевого рівня.

В соціології соціальний капітал розглядається як особисті зв'язки індивідів в мережах відносин особистого знайомства чи визнання, з допомогою яких індивіди досягають власної вигоди. Особлива увага приділяється сітьовому аналізу, соціальним мережам, що набувають найбільшої значимості в суспільствах з низьким ступенем довіри до формальних організацій. Соціологічні концепції часто трактують соціальний капітал як спонтанно сформований ресурс, закладений в структуру соціальних відносин і незалежний від держави чи формальних інститутів загалом. За такої ситуації здається невиправданим брак наукових робіт вчених-економістів, присвячених розробці концепції соціального капіталу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визнаними теоретиками та дослідниками категорії «соціальний капітал» є західні соціологи та політологи, зокрема П. Бурдьє [1], Р. Патнем [2], Дж. Коулман [3], Ф. Фукуяма [4] та інші, роботи яких відносяться переважно до 90-х рр. ХХ ст. Аналізуючи численні праці інших авторів, присвячені категорії соціального капіталу, які з'явилися потому, слід визнати, що замість чіткої кристалізації цієї категорії ми маємо сьогодні значну розбіжність поглядів дослідників як щодо теоретико-методологічних підходів до визначення поняття „соціальний капітал”, так і до розуміння його ролі, місця і впливу на різні аспекти та рівні соціально-економічної організації суспільства, тобто концептуального оформлення. Це спричиняє як категоріальну розмитість, так і неузгодженість у визначенні суті соціального капіталу, його структури, форм, джерел формування та його функцій.

Формулювання цілей статті. Головна мета цієї статті полягає в тому, щоб зосередити увагу на визначенні соціально-економічної суті

поняття „соціальний капітал”, на рівнях його прояву, на складових та структурних елементах, його значенні для соціально-економічного розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як вважає автор, економічна наука має всі підстави для формування чіткої всеохоплюючої концепції, що синтезує напрацювання всіх суспільних наук в цій сфері, оскільки методологічний фундамент теорії соціального капіталу (якщо вести мову не про назву, а про суть) був закладений ще у ХІХ столітті і пов’язується із принципово новими напрямками у розвитку економічної науки, такими як «німецька історична школа» та інституціоналізм. Ці напрямки заклали «поширювальний» методологічний підхід щодо визначення вирішальних факторів і чинників соціально-економічного прогресу. Зокрема „історики” (на відміну від „класиків”) включили до своїх досліджень поряд із суто економічними, також неекономічні аспекти, уперше започаткувавши одночасний розгляд в історичному контексті усього спектру соціальних, правових, природних, технологічних, ментальних та інших чинників.

Всупереч міновій концепції А. Сміта, засновник історичної школи Фрідріх Ліст доводив, що справжнє багатство й добробут нації зумовлюється не кількістю мінових вартостей, а ступенем розвитку продуктивних сил, оскільки «здатність створювати багатство нескінченно важливіша самого багатства; вона не тільки забезпечує володіння набутим і його збільшення, але й винагороджує втрачене» [5, с.124]. Провідного значення Ліст надавав рівню розвитку організаційно-економічних відносин в країні, який зумовлений усім попереднім розвитком нації.

Продовжуючи тезу Ліста про суть національного багатства, С. Вітте зазначав: «Багатство нації залежить від маси різноманітних причин – і не тільки матеріального, але і духовного характеру. Воно залежить від

національної могутності, від географічного положення, від політичних і громадянських закладів, законів, релігії, моралі та іншого» [6, с.352].

Методологічні напрацювання і наукові здобутки „істориків” набули поширення упродовж ХХ століття у новій інституціональній та еволюційній економіці, та в економічній соціології. Загалом, ці напрямки поєднують започаткування значних відмінностей у порівнянні з ортодоксальною економічною теорією щодо визначення природи, мотивів та чинників економічної поведінки індивіда в сучасних соціально-економічних системах. В другій половині ХХ ст. кількісні та якісні дослідження інституціональних складових економічного зростання міцно увійшли до наукового арсеналу економістів інституціонального напрямку («економіка розвитку») і сприяли усвідомленню того факту, що рівень життя суспільства залежить не тільки від його соціально-економічної моделі, але й від національних традицій, що визначають економічну поведінку людей, адекватну до їхнім життєвим цінностям, що обіймаються поняттям „культура”.

Ретроспективно оглядаючи численні фактори, які завжди покладалися вченими-економістами в основу науково-технічного і соціально-економічного прогресу націй, можна зробити висновок, що акцент поступово переносився з матеріально-речових на морально-інституційні чинники.

Автор переконаний, що формування теорії «соціального капіталу» в економічній науці повинне не просто засвідчити важливість впливу соціальної організації суспільства, формальних інститутів та неформальних норм і цінностей на його соціально-економічний розвиток, а ствердити той факт, що соціальна складова є його провідним чинником, рівноцінним, а в певних історичних умовах відродження націй ще й більш значимим, ніж традиційні фактори – праця, фізичний та людський капітал. Саме економічна концепція соціального капіталу здатна поєднати

проблему людської взаємодії з економічною ефективністю суспільства, яка реалізується через соціальні структури та прояснити вплив соціокультурних чинників на соціально-економічний розвиток суспільства взагалі, розкривши їх вагоме специфічне значення у розвитку конкретних країн і націй.

Соціальний капітал – поняття, що важко піддається традиційним процедурам формалізації, виміру у кількісних показниках та включенню у неокласичні математичні моделі, однак, на переконання автора, воно забезпечує можливість залучати до аналізу ті соціокультурні аспекти, які можуть виявитися важливими детермінантами майбутнього соціально-економічного успіху націй.

З точки зору поширювального структурного підходу у дуже стислому вигляді під соціальним капіталом розуміють внесок соціальної організації суспільства у його суспільний прогрес. В руслі найбільш широкого, узагальненого розуміння соціального капіталу, що охоплює різні аналітичні підходи споріднених суспільних наук, до соціального капіталу нації відносять морально-етичні та ціннісно-об'єднуючі фактори соціального здоров'я спільноти - соціальні інститути, відносини, цінності та норми, на яких базуються гармонійні суспільні стосунки, що позитивно позначаються на соціально-економічному прогресі суспільства.

Таким чином, до соціального капіталу нації правомірно віднести ті форми суспільного багатства, які тривалий час ігнорувалися традиційною економічною наукою: соціальну інфраструктуру суспільства в широкому розумінні – соціально-економічний устрій та систему політичних і економічних інституцій, культурні цінності, право, систему судочинства, історичні традиції, звичаї, релігію, моральні норми та правила, всі види міжособистісних відносин, завдяки яким функціонує суспільство, культурно-ментальні особливості різних націй, що визначають характер їх розвитку [7, с. 459].

Як видається автору, якісна характеристика соціального капіталу конкретного суспільства полягає у здатності його громадян, неформальних груп та формальних інституцій до спонтанного чи цілеспрямованого продукування, відбору, відтворення, накопичення та передачі наступним поколінням ефективних організаційних видів, форм та методів соціально-економічної взаємодії, заснованих на загально визнаних соціальних нормах та правилах, морально-етичних цінностях, культурних звичаях та традиціях, які сприяють поширенню суспільної гармонії, узагальненої довіри, національної єдності, створюючи тим самим необхідні фундаментальні передумови для соціально-економічного розвитку у довготривалій історичній перспективі. Соціальний капітал нації є вагомим чинником суспільного прогресу, оскільки він спрямовує стихійну егоїстичну енергію індивідів, груп та організацій у цивілізоване русло, створює обстановку соціального співробітництва, яка кінцево фокусується в соціально-економічному прогресі.

Очевидно, що побудова цілісної концепції соціального капіталу нації повинна здійснюватись саме на основі поширювального методологічного підходу, що об'єднує розрізнені напрацювання низки суспільних наук та долає їх ізоляційні тенденції. Об'єднання численних понять і категорій в єдину логічну, органічну, несуперечливу і цілісну конструкцію формує концепцію соціального капіталу нації. Схематичне уявлення цієї багатогранної структурної конструкції представлено нижче (див. рис.1). Традиційно серцевиною цієї складної структури численні дослідники вважають різні форми довіри, підкреслюючи вплив довіри на досягнення економічних результатів та економічного зростання [8, 9]. Загалом, присутність довіри вважається суттєвим компонентом усіх стійких суспільних відносин [10, с. 7].

Довіра може виступати і як джерело і як результат соціально-економічної взаємодії, а також слугувати в якості узагальненого показника

дієвості соціальних норм та цінностей, які лежать в основі того, що Ф. фон Хайек узагальнив у формулі «розширеного порядку людського співробітництва».

Інституційний рівень соціального капіталу формується як об'єднання індивідів в рамках соціальних інститутів для розв'язання фундаментальних питань, пов'язаних із суспільним виробництвом, а також відтворенням, регулюванням та координацією головних суспільних потреб. Він охоплює повністю деперсоніфіковані відносини до владних формальних інститутів, засновані на сприйнятті і визнанні громадянами тих соціально-економічних норм, які вони продукують. До цього рівня належать інституційні елементи формального типу – урядового та політичного, що відносяться до напрямків діяльності державних демократичних та урядових інститутів, які впливають на здатність людей співпрацювати для взаємної вигоди, таких як забезпечення законного дотримання угод, верховенство закону, ступінь розвитку громадянських свобод і формують довірче оточуюче середовище в рамках всього суспільства. Довіра, яка є основним індикатором цього виду соціального капіталу, отримала назву інституційної, вона є вищою мірою безособовою формою довіри стосовно офіційно встановлених правил, норм, приписів.

Громадянський соціальний капітал охоплює загальноприйняті цінності, норми, неформальні мережі, добровільні асоціації, що складають громадянське суспільство. Важливими елементами цього капіталу є національна самоідентифікація, патріотизм, громадянська активність, все те, що перетворює індивіда в громадянина. Такий капітал, втілений у нормах громадської активності та співробітництва, є попередньою умовою економічного процвітання та ефективного самоврядування. Фахівці з економічного розвитку твердять, що визначальним фактором економічного відродження успішних країн стала наявність громадської свідомості і піднесення національного духу.

Об'єднує ці два види соціального капіталу те, що вони вирішують проблему соціально-економічного порядку, долаючи незлагодженість колективних дій. Соціальні норми та узагальнена довіра, так само як юридично встановлені права власності та здійснення угод зменшують невпевненість економічних агентів та знижують трансакційні витрати, підвищуючи тим самим ефективність обміну, сприяючи спеціалізації та інвестиціям в ідеї, інтелектуальний, людський та фізичний капітал. Отже, суспільні інвестиції в інституційний та громадянський соціальний капітал мають на меті мобілізувати внутрішній потенціал будь-якої нації, щоб досягти встановлення її ефективних формальних і неформальних інститутів, що гарантують економічний розвиток, формування громадянського суспільства, елементарну безпеку та повагу до прав власності.

До **капіталу соціальних зв'язків** відносяться неформальні безпосередні особисті відносини між людьми в рамках соціальних мереж, такі як персоніфіковані зв'язки у межах сім'ї, засновані на родинних нормах та цінностях та більш слабкі зв'язки у мережах знайомства, дружби, на основі спільних інтересів, що здійснюються поза межами сім'ї. При цьому виникає безпосередня, конкретизована форма довіри, заснована на досвіді співробітництва чи повторюваної взаємодії з визначеним колом ділових партнерів, друзів, або ж родичів, членів однієї сім'ї – особисто знайомих людей.

Капітал соціальних зв'язків слід розглядати як індивідуальний ресурс, який спрощує відносини окремо взятого індивіда у соціальній мережі, що простягається навколо нього (соціальний капітал зовнішнього типу). Ця точка зору базується на ідеї, поширеній серед соціологів, що дії індивідів і окремих груп можуть бути значно спрощені завдяки їх членству і прямим чи непрямим зв'язкам в межах соціальних мереж. Завдяки такій системі соціальної взаємодії індивіди отримують доступ до

інформаційних, матеріальних чи фінансових ресурсів своєї мережі, знижуючи свої трансакційні витрати.

Проте, існування прямого зв'язку між рівнями персоніфікованої і загальної суспільної довіри та економічним зростанням може бути вірним тільки для окремих країн і зумовлене особливостями їх культурно-історичної та соціально-економічної еволюції; такий зв'язок не можна вважати однозначним і самоочевидним без врахування специфіки національного розвитку, а отже рівень розвитку персоніфікованої довіри не можна вважати надійним універсальним для всіх країн показником чи індикатором обсягів накопиченого соціального капіталу нації. Більше того, високий рівень персоніфікованої довіри, заснованої на кровноспоріднених чи групових зв'язках може існувати на фоні низького рівня загальної суспільної довіри, як альтернатива недієздатності правових формальних державних інститутів, і супроводжуватися накопиченням негативного соціального капіталу та зростанням обсягів корумпованості та тінізації економіки, особливо в перехідних суспільствах.

Фундаментальним видом соціального капіталу нації є її **морально-ментальний капітал**. Він здійснює вплив формування та характер всіх інших видів соціального капіталу нації. Структура, мета й правила поведінки в економічних системах часто формуються під впливом релігійних, філософських і прийнятих у суспільстві етичних норм та обов'язків – тобто всього того, що називається культурою. Вона впливає на поведінку ринку, характер державного управління та обов'язків. Термін «культура» можна використати для образного пояснення найхарактерніших рис соціально-економічних систем, для проникнення в глибинну суть їхніх потенційних можливостей, механізму функціонування та здатності до розвитку.

Морально-ментальний капітал формує суспільні ідеали та моделі соціально-економічної поведінки людей у повсякденному житті. Дуже

часто вони не збігаються, що свідчить про існування подвійних стандартів моралі та поведінки. Елементи морально-ментального капіталу формують систему цінностей, що визначають особисту поведінку, обмежують нескінчене прагнення особистої вигоди та встановлюють правила прийнятної економічної поведінки, що залежить від багатьох факторів: тут і історичні традиції, і культурні характеристики, і норми моралі, і усталені моральні цінності.

Висновки. Соціальний капітал нації є багатограним соціально-економічним явищем, що має складну структурно-функціональну організацію і тому не може бути адекватно відображений в якомусь одному визначенні. Як видається, теорія соціального капіталу нації є вкрай необхідною спробою знайти відповідь на актуальні питання сучасної соціально-економічної науки - яким чином створюються ефективні суспільні норми взаємодії, інститути та інституції, і в який спосіб вони здійснюють вплив на досягнення можливостей соціально-економічного розвитку суспільства? Відповіді на ці питання лежать у площині дослідження умов та засобів формування, накопичення і відтворення формальних та неформальних інститутів, культурних норм та цінностей суспільства, їх соціально-економічних ефектів, узагальненої соціальної довіри.

Нагромадження соціального капіталу відіграє в розвитку національного відродження значення набагато більше, ніж нагромадження капіталу фізичного, а втрата соціального капіталу – довіри, норм соціальної поведінки, руйнація зв'язків всередині суспільства – має такі катастрофічні наслідки, які не можна зіставити з втратами матеріального і фізичного капіталу.

Було зроблено також спробу відобразити поширювальну методологічну концепцію соціального капіталу нації, його структури, джерел та елементів, як підставу для подальших досліджень. Короткий

виклад концепції соціального капіталу нації може прислужитися подальшим соціально-економічним дослідженням у напрямку пояснення багатьох соціально-економічних явищ та процесів сучасного суспільства, зокрема у постсоціалістичних країнах, до яких відноситься і Україна.

Список використаних джерел

1. Бурдые П. Формы капитала / Бурдые П. // Экономическая социология. – 2002. – № 5. – С. 60-75.
2. Патнем Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь / Патнем Р. // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – №4. – С.77-86.
3. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж.Коулман // Общественные науки и современность.– 2001.– №3. – С.122-139.
4. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма – М.– 2008. – 730 с.
5. Лист Ф. Национальная система политической экономии / Ф.Лист. – М: «Европа». – 2005. – 384 с.
6. Корелин А. П. С. Ю. Витте - финансист, политик, дипломат / А. П. Корелин, С. А. Степанов – М. : ТЕРРА-Книжный клуб. –1998. – 464 с.
7. Гильфасон Т. Природа, энергия и экономический рост / Т. Гильфасон // Экономический журнал ВШЭ. – 2001. – №4. – С.459-486.
8. La Porta, R., Lopez-De-Silanes, F., Shleifer, A. and Vishny, R.W. (1997). Trust in Large Organizations // American Economic Review. – P. 333–338.
9. Zak, P.J. and Knack, S. (2001). Trust and Growth // The Economic Journal. 111. – P.295–321.
10. Селигмен Адам. Проблема доверия / Селигмен А.; Перевод с англ.

И.И.Мюрберг, Л. В. Соболевой. – М.: Идея-Пресс. – 2002. – 256 с.